ادبیات تطبیقی، سال دوم، شمارهٔ ۷؛ ص ۹۴-۸۱

دراسةالتَّخْميس[1] و أنواعه
بوصفه قالباً أدبياً مشتركاً بين‌الأدبَين‌الفارسیّ والعربیّ

علی صابری*

ملخّص المقالة

إن‌القوالب‌الأدبيه - بكونها وسيله - لتنظيم عناصرالأدب و سببا للوحده‌العضويه - فی‌الأعمال‌الفنيه - قد نجدها كعنصر مشترک بين آداب‌الأمم‌المختلفه -، و بما أن‌العلاقات‌الموجوده - بين‌الأدبين الفارسی والعربی عريقه - جدا بالنسبه - إلی‌الآداب‌الأخری فنری هذه‌الصلات‌المتبادله - والقوالب المشتركه - بينهما أوثق و أوسع منها بين‌الآداب‌الأخری؛ و من هذه القوالب المتبادله - قالب‌التخميس الذی استخدمه‌الأدباء فی‌الأدبين مشتركا، رغم ما من خلاف فيه لدی‌الشعراءالفرس والعرب، و هو يعد أحدالعلاقات‌المشتركه - عبرالعصور، كما أن كلاالأدبين يشتركان فی عوامل ظهور هذاالقالب و نشأته، و إننا عالجناه فی هذاالمقال بوصفه صله - من‌الصلات‌المشتركه - بين‌الأدبين‌الفارسی والعربی.

الكلمات‌الرئيسية‌القالب‌الأدبی، تطورالأجناس‌الأدبيه -، الصلات‌الأدبيه -، المسمط، التضمين.

1. cinquain

*. عضو هيئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی ـ واحد تهران مرکزی Dr_saberi_43@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۸۷/۳/۱۱، تاریخ پذیرش: ۸۷/۶/۱۴

المقدمه

إن مالاینکر علی أی دارس و أدیب هوالعلاقه‌الموجوده - بین آداب‌الأُمم‌المختلفه - فی‌العالم. فالعلاقات‌الأدبیه - أو الصلات‌الأدبیه -[1] هی مصطلح یستعمل فی‌حیِّزالأدب‌المقارن لیشمل حرکه‌الترجمه - والتأثیر والتأثر بین أدبین أو مؤلفین فی دولتین مختلفتین. کالصلات‌الأدبیه - بین‌الأدبین‌الهندی والفارسی فی‌العصرالساسانی، أو بین‌الفارسی والعربی فی‌العصرالعباسی أو بین‌الإنکلیزی والفرنسی فی‌الربع‌الأخیر من‌القرن‌السابع عشر، و أقدم هذه‌العلاقات ترجع إلی مابین‌الأدب‌الیونانی والأدب‌الرومانی.

فقد ازدادت هذه‌العلاقات فی‌القرون‌الأخیره - بسبب اتساع أُفق‌الأدب إثر تحولات ثقافیه - مختلفه - انتهت إلی تطورات أدبیه - مرتبطه - باللغه‌الاجتماعیه، والسیاسیه -، کاختراع وسائل‌المواصلات‌السریعه - التی أصبحت آصره - قویه - جعلت تهدم‌الحدودالسیاسیه - و تربط‌الأمم بعضها ببعض فی جمیع أرجاءالعالم و تحطّم‌النظریه‌القومیه‌المحلیه[1] - لِتوجّه‌الفن‌الأدب وجهه - إنسانیه - شامله -. و ظهورالطباعه - فی ساحه - نقل‌الفکر و نشرالثقافه -، حیث جعل‌الحجم‌الکبیر من‌الکتب فی متناول‌الناس و شجّع علی دراسه - آداب‌الأُمم‌الأجنبیه -، و حملهم علی‌الکشف عن کنوزالآداب‌القدیمه - و ما بینها من‌الصله -[2].

و نشرالجرائد والمجلات، التی کانت تحتل‌المرتبه‌الأولی فی‌النهوض بالشعب فی ثقافته و أدبه، و هی تُعدّ من أقوی عوامل‌العمل‌الفکری الذی یقدر علی أن یجمع بین‌الناس فی شتی أنحاءالعالم و یجعل‌العالم قریه - صغیره - عالمیه -. و نشاط حرکه‌الترجمه -، بوصفها تطورا ثقافیا فی‌المجتمع‌الإنسانی لعبت دورا عظیما فی نقل‌الثقافات و ازدیادالصلات‌الثقافیه - بین أمم‌العالم، و اطلاع‌الشعوب‌المختلفه - علی‌الآداب‌الأجنبیه - بنقل نصوصها‌الأدبیه -، کما ترجم، ابن‌المقفع کلیله - و دمنه - إلی‌العربیه - و شاتو بریان[3] *الفردوس‌المفقود*[2] للشاعرالإنکلیزی جون ملتون[3] (۱۶۷۴ـ۱۶۰۸م) إلی‌الفرنسیه -.

1. literary relations
2. *Paradise Lost*
3. John Milton

فانتقلت الآثار الفنيه - والإبداعات الأدبيه - ترجمه - إلى أمم أخرى. فبدأ الأدباء يشعرون بالتراث المشترک بين الشعوب العالم يهون نحو نزعه - معروفه - بالنزعه العالميه -[1] التى ترمى إلى اعتبار الإنسان أسره - واحده -، وطنُها العالم، و أعضاءها أفراد البشر جميعا، رغم اختلاف لغاتهم و انتمائهم إلى حدود جغرافيه -، من هؤلاء الأدباء فولتير[4] و روسو[5] و غوته[6] و هم أعلام الفكر والأدب فى عصر النهضه الأروبيه -[2]. (تراويک، ۱۳۷۳ هـ . ش.: ۲/۸۷۵، التونجى، ۱۹۹۹م.: ۲/۸۳۴؛ وهبه، ۱۹۹۴م.: ۳۹۵)

و هذا هو الذى جعلنا ندرس هذه العلاقه الموجوده - بين الأدبين الفارسى والعربى دراسه - مقارنه -، إلا أننا نظّنطاق بحثنا فى القالب الأدبى دون القضايا المشترکه الأخرى كالمضامين الأدبيه - و غيرها.

القالب الأدبى فى رأى النقاد

إن مايجدر بنا الآن قبل أن ندخل الموضوع الرئيسى هو أن ندرس القالب الأدبى و آراء النقاد فيه دراسه - موجزه - لتكون تمهيدا للموضوع المدروس.

إن القالب الأدبى[3] أو النوع[4] أو الشكل[5] أو الطريقه - التى يستخدمها الأديب ليصبّ فيها إبداعه، و يعبر بها عن الفكره - التى تدور فى نفسه، و هو يشتمل على الصياغه اللفظيه، والوزن، والقافيه - والمحسنات البديعيه -؛ فالقصة قالب أدبى، و كذلک الروايه -، والمسرحيه -، والمقاله - و... قوالب أدبيه -.

فقد كان هذا التقسيم معروفا لدى النقاد منذ القديم، إلا أنهم كانوا يُطبّقونه، فى الأغلب، على الشعر دون النثر.

و أول من اهتم به هو أرسطو، الذى قسم الشعر إلى ثلاثه - أنواع: الملهاه والمأساه -[7] والملحمه -[8] ثم بيَّن خصائص كل منها (أرسطو، ۱۳۸۲ هـ . ش.: ۱۲۰؛ ديچز، ۱۳۷۳ هـ . ش.:۵۶)

1. cosmopolitanism
2. renaissance
3. literary form
4. literary type
5. literary king
6. comedy
7. tragedy
8. epic

معتمدا علی المنهج العِلْمیوُجودی[۷] أوالمنهج المعیاری[۸].

و هذه القوالب أحیانا تختلف عند کل أمه - باختلاف معاییرها، فإن القوالب الأدبیه - حسب تصنیف بعض النقاد هی: الغِنائیّ[۱]، والمَلْحَمِیّ[۲]، والتعلیمیّ[۳]، والتَّمْثِیلِیّ[۴] الذی یشتمل علی الملهاه - والمأساه -، کما نری هذا التصنیف لدی النقاد العرب، یشمل الخَطابه[۵] وفنّ الرّسائل[۶] و فنّ الشّعر[۷] و... . أما الفرس فکانوا یصنّفون الشکل والمضمون إلی القطعه -، والقصیده -، والغزل، والمثنوی و غیرها من الاشکال والمضامین.

غیر أن هذا النظر إلی القوالب الأدبیه - قد تغیر لدی النقاد المعاصرین حیث بدؤوا بتصنیف النثر، کما کانوا یصنفون الشعر، و هی المَسْرَحِیَّ[۸]، والقِصَّهُ القَصِیْرَ[۹]، والرِّوایَ[۱۰]ه، والسِّیْرَ الترجمه[۱۱]، والقصه[۱۲]، والحکایه[۱۳]، والحِکایَهُ الرَّمْزِیَّ الخرافه[۱۴]، والحِکایَ عَلی لِسانِ الحَیَوان[۱۵] و غیرها.

و مما ینبغی لنا أن ننتبه إلیه هنا، هو أن الاعتقاد السائد فی الغرب، منذ عهد النهضه الأوروبیه - حتی أواخر القرن التاسع عشر، هو أن القالب الأدبیّ قواعد خاصه - لابدّ للأدیب أن یتقید بها، و هذه القواعد هی طوابع یتمیز بها کل جنس أدبی عما سواه، و ینبغی أن یظل منفصلا عن غیره، و هذا الرأی المعروف بالشَّکل المیکانیکیّ[۱۶] أوالشکل التقلیدی[۱۷] یلائم آرا النقاد الکلاسیکیین الذین کانوا یلتزمون بالتقالید الأدبیه الشائعه - فی الأدبین العریقین الیونانی والرومانی، التی أخذوها من الناقد الیونانی ارسطو[۱۸] (۳۲۲ـ۳۸۴ ق.م.) فی کتابه *فن الشعر*[۱۹]، والناقد الرومی هوراس[۲۰] (۸ـ۶۵ ق.م.)، فی کتابه *فن الشعر*[۲۱] هؤلاء ینکرون تطور القوالب الأدبیه - و نموها بصرف النظر عن التطورات الاجتماعیه والتاریخیه -.

1. lyric
2. epic
3. didactic
4. dramatic
5. elocution
6. letter writing
7. poetics
8. drama/play
9. short story
10. novel
11. biography
12. story
13. tale
14. fable
15. beast fable
16. mechanic form
17. conventional form
18. Aristotle
19. *Peri Poetikes*
20. Horace
21. *Ars Poetica*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

إلا أنه ظهرت فی القرن التاسع عشر ثوره - علی هذا الاعتقاد إثر ظهور نظریه التطوریه ، وخاصه - بعد ما أظهر الناقد الفرنسی برونتییر[1] نظریته المعروفه - «تطور الأجناس الأدبیه -»[10]، و یعتقد رواد هذه الحرکه الأدبیه - أن الأدب لیس جامدا أبدیا کما قرر القدماء، و إنما هو کائن عضویّ حیّ یولد و یتطور و یموت، عبر التاریخ، بتطور الظروف الاقتصادیه - والاجتماعیه - والنفسیه -، کما یدعی الشاعر الآلمانی فریدریش شلیغل (ولک، ۱۳۷۳ هـ . ش. : ۱۵/۲ و ۳۵ و ۶۶)، و قد یبعث من جدید فی شکل مختلف متأثرا بجنس آخر والمعطیات التی ینمو فیها.

و هذه الحرکه المعروفه - بالشّکل العضوی[2] کانت تلائم آراء المدرسه الرومانتیکیه -[3]، الذین کانوا ینادون ترک محاکاه الأنماط القدیمه - و تحطیم القواعد التقلیدیه الکلاسیکیه -، و إطلاق الحریه - للتعبیر عن نفسیه الکاتب تعبیرا صادقا. (راغب، ۲۰۰۳م. : ۱۸۶، ۳۱۲، ۵۱۱؛ غنیمی هلال، ۱۹۹۹م.: ۱۳۶؛ التونجی، ۱۹۹۹م. : ۳۳۲/۱؛ وهبه، ۱۹۹۴م. : ۱۰۹ و ۱۴۱؛ داد، ۱۳۷۵ هـ . ش. : ۳۰۸؛ میرصادقی، ۱۳۷۳ هـ . ش. : ۲۴، ۱۳۷۷ هـ . ش.: ۱۸۵؛ شمیسا، ۱۳۷۸ هـ . ش. : ۳۶۰ و أنواع أدبی، ۲۴؛ رضایی، ۱۳۸۲ هـ . ش. : ۱۳۰)

إن «القالب» علی أساس نظریه - «التطوریه -» المرتبه الثانیه - فی الأعمال الأدبیه -، إذ إن العمل الأدبی، من وجهه - نظر أصحاب هذه النظریه -، ینبت کبذره - و یتغذی بنواته و ینمو حتی یأخذ قالبه المناسب له و ینتهی الی وحده - أدبیه - معروفه - بالوحده العضویه -[4]. (دیچز،۱۳۷۳ هـ ش. : ۱۸۰؛ التونجی، ۱۹۹۹م. : ۸۸۱/۲؛ مقدادی، ۱۳۷۸ هـ . ش.: ۶۰۱ـ۵۹۹؛ غنیمی هلال، النقد الأدبی الحدیث، ص ۷۲ و ۳۷۳؛ رضایی، ۱۳۸۲ هـ . ش.: ۳۵۱؛ داد، ۱۳۷۵ هـ . ش.: ۳۱۴)

قالب التخمیس و معانیه فی الأدبین

أما القالب الذی نحن بصدد دراسته الآن هو القالب الشعری المعروف فی الأدبین العربی والفارسی ب «التخمیس» الذی یعدّ نوعا من التطور فی القالب الأدبی القدیم الذی اعتاده الأدباء، و هو، و إن لم یکن خطوه - نحو الإبداع الأدبی، غیر أنه، فی الحقیقه -، و ثبه - نحو تحطیم

1. evolutionism
2. organic form
3. romanticism
4. organic unity

نظریه‌الشّکل‌المیکانیکیّ أوالتقلیدی والعُرْفُ‌الأدبیّ[1] فی‌کِلَا‌الأدبین، الفارسی‌والعربی و حرکه نحوالتطوّر فی‌القافیه‌المعتاده.

إلا أن‌التخمیس قد یختلف معناه فی‌الأدبین و قد یتحدّ فیهما، فیعالجه بحثنا هذا أولا فی معناه‌المختص بالأدب‌العربی دون‌الأدب‌الفارسی، و هو قالب شعری یتألف من مقطعات شعریه، فی کل مقطعه - منها خمسه - أشطر تنفق‌القافیه - فی‌الأربعه‌الأولی و تتغیّر فی‌الشطر‌الخامس (ابن‌رشیق‌القیروانی، ۱۹۸۸م. : ۳۳۵/۱) کالتخمیس‌التالی من دیوان‌الشاعر‌التونسی أبی‌القاسم‌الشابی (۱۹۳۴ـ۱۹۰۹م.) (الشابی، ۱۹۹۷م. : ۲۰۶):

إلی‌البُلْبُل

رَتِّلِ‌التَّغْرِیدَ شِعْریا عَلی سَمْعِ‌الزُّهُور
واتْرُکِ‌الرّقَّ تهفُو حَولَ أورادالغَدیر
فَعَرُوسُ‌النَّهْرِ قَدْ هَبَّتْ بناغِیْهاالخَرِیْر
و تَصَبَّتْ نَسْمَهُ‌الفَجْرِ الشعاعَ المُسْتطیر
مثلَ هَفّافِ‌الغُیوم‌السّابِحَه
فی ضحاها
إنّ‌أَلْحانَ‌الظَّلام أثره‌المُکْتَئِب
تَتَوَرَی بِسُکُونٍ خَلف تلک‌الأَسْحِبَه
سَئِمَ‌الوَرْدُ أنِیْن‌اللَّوعَه‌الکُئِبه
فانْشدِ‌اللَّحْنَ رخیْما یطربُ‌الکَونَ رنیمُه
وادفنِ‌الرَّمْسَ فی‌اللَّحْدالرَّحیب
و رُؤاها
...

و هذه‌القافیه - تتکرر فی کل شطر خامس، کالمخمس‌التالی الذی أنشده إیلیا أبوماضی

1. literary convention

(۱۹۵۷ـ۱۸۸۹م.) فی رثاء أمین‌الریحانی (۱۹۴۰ـ۱۸۷۶م.) (أبوماضی، ۱۹۹۹م. : ۲۴۳):

مازال فی‌الأرض حیا

أیُّ خَطْبٍ دَها فباتَ‌المَهْجَرْ　　مثلَ حقْلٍ مرَّتْ علیه صَرصَرْ
ضَرَبَتْ عَقْدَ زهرِهِ فتَبَعْثَرْ　　و مَشَتْ فوقَ عُشْبِه فتَنَكَّرْ
بَعْدَ أن كانَ عَبْهَریّا نَدیا
قَد سَمِعنا، یا لَیتَنا لَم‌نَسْمَعْ　　نَبَا زَعْزَعَ‌القُلوبَ و ضَعْضَعْ
فَجَزِعْنا، و حقّنا أن نجزَعْ　　لِفِراقِ‌الفَتی‌الأدیب‌الألْمَعْ
و ذَرفْنا دَمْعا سَخینا سَخیّا

...

و کذلک‌المخس‌التالی لخلیل مطران (۱۹۴۹ـ۱۸۷۲م.) (مطران، لاتا: ۴۱۲/۲):

الجنین‌الشهید

أتَتْ مِصْرَ تَسْتَعْطی بِأعْیُنِها‌النُّجْلِ　　و عَرْضِ جَمالٍ لایُقاس إلی مِثْلِ
بِغَیْرِ - هذی‌الدّار بادیه‌الذُّلّ　　جَلَفْتْ طِفْلاً عن مَوطِنٍ ناضِبٍ قَحْلِ
إلی حیثُ یُروِی‌النّیْلُ باسِقَةَ‌النَّخْلِ
ه فَلاخِیَّةٌ ما درَّها ثَدْیُ أمها　　سِوَی ضَعْفِها‌البادی علیها و همها
و لم‌تتناول مِن أبیها سِوی اسمها　　و ما أحْرَزَتْ مِنْ أهلِها غَیْرَ یُتْمِها
و أشْقَی‌الیَتامَی فاقِدُ‌البِرِّ فی‌الأهلِ

...

أماالتخمیس فی معناه‌المشترک فی‌الأدبین فهو نوع من‌التسمیط، والتسمیط هو أن یقسم‌الشاعر شعره إلی مقطعات و یأتی بأبیات علی قافیه - واحده - ثم یأتی ببیت أو مصرع یخالف ماقبله فی‌القافیه - و یعید تلک‌القافیه - آخر کل قسیمه - (ابن‌خلدون، ۱۹۸۸م. : ۵۸۳؛ شمس قیس‌الرازی، ۱۳۶۰ هـ . ش. و هذه‌القافیه‌المکرره - تسمی «عمودالقصیده -» (ابن رشیق‌القیروانی، ۱۹۸۸

م. : ۳۳۴/۱) نحوالمسمطالتالی من دیوان منوچهری (۴۳۲ هـ .) فی‌الأدب‌الفارسی (منوچهری دامغانی، ۱۳۷۵ هـ . ش. : ۱۷۹؛ همایی، ۱۳۶۱ هـ . ش. : ۱۷۲):

آمد بانگ خروس، مؤذن می‌خوارگان — صبح نخستین نمود، روی به نظّارگان
کُه به کَتف برگرفت، چادر بازارگان — روی به مشرق نهاد، خسرو سیارگان
باده فراز آورید، چاره بیچارگان — قُومُوا شُرْبَ‌الصَّبُوح، یا أیُّهاالنائمین
می‌زدگانیم ما، در دل ما غم بود — چاره ما بامداد رطل دمادم بود
راحت کژدم‌زده، کشته کژدم بود — می‌زده را، هم به می دارو و مرهم بود
هر که صبوحی کند با دل خرم بود — با دو لب مشک‌بوی با دو رخ حور عین

...

إلا أن‌التسمیط لایُلتزم أن یکون مخمّسا دائما، بل إنه قد یأتی مسدّسا أو مربّعا، نحوالمسمط التالی فی‌الأدب‌العربی:

نُمَجِّدُ ذِکْرَی‌الجُدُودِالأُوَلْ — و نَبْنی کما أثَّلوا فی‌الدُّوَلْ
و لَسْنا نُبالی حُلولَ‌الأجَلْ — إذا ما مَشَیْنا کأُسْدِالعرینْ
نَهُبُّ خِفافا لِیَوم‌الوَغَی — وَ نَستَعْجِلُ‌الخَطْبَ فیمَن طَغَی
فما مِن غَشُومٍ علینا بَغَی — و عاد، بِغَیْرِالخَسارِالمُبین

...

إلا أن للتسمیط فی‌الأدب‌العربی نوعا آخر یشبه‌التسجیع، و هو أن یقسم‌الشاعر بیته علی أربعهٔ أقسام ثلاثه - منها علی سجع واحد مخالف لقافیه‌البیت فی‌الرابع (التبریزی، ۱۹۸۶م. : ۲۵۸؛ مطلوب، ۲۰۰۰م. : ۳۱۸) نحو:

و حَرْبٍ وَرَدْتَ و ثَغْرٍ سَدَدْتَ — و عِلْجٍ شَدَدْتَ عَلَیْه‌الحِبالا
و مالٍ حَوَیْتَ و خَیْلٍ حَمَیْتَ — و ضَیْفٍ قَرَیْتَ یخافُ‌الوکالا

و قد یکون‌التخمیس نوعا من‌التضمین[1]، فی‌البدیع، والتضمین هو أن یُضَمِّن‌الأدیب کلامه بیتا أو شطرا من شعر شاعر آخر (أنوشه، ۱۳۷۶ هـ . ش. : ۳۷۲) کما ضمَّن سعدی‌الشیرازی (۶۹۰ـ۶۰۶ هـ . / ۱۲۹۱ـ۱۲۰۹م.) شعره بیتا من‌الفردوسی و قال:

1. implication/quotation

چه خوش گفت فردوسی پاک‌زاد که رحمت بر آن تربت پاک باد
«میازار موری که دانه‌کش است که جان دارد و جان شیرین خوش است»

أو كما فعل الصاحب بن عباد الطالقانی (۳۸۵ـ۳۲۶ هـ ./ ۹۹۵ـ۹۳۸م.) بقوله:

إذا ضاقَ صَدْری و خِفتُ العِدَی تَمَثَّلْتُ بَيْتا بحالی يَليقُ
«فبِاللّٰه أبْلُغ ما أرتَجی و باللّٰه أدْفَعُ ما لا أُطيقُ»

إلا أن التخميس يختلف عن التّضمين فی أن الشاعر يضيف ثلاثه - أشطر قبل صدر بيت من شعر شاعر آخر، أو بعباره - أخری يلتزم الشاعر أن يضمن كلّ قسم من قصيدته شطری من قصيده - شاعر آخر (همايی، ۱۳۶۱ هـ . ش. : ۲۱۲؛ أنوشه، ۱۳۷۶ هـ . ش. : ۱۲۳۴)، كما خمّس الشاعر غزل الشاعر الفارسی العراقی (حوالی ۶۸۸ـ۶۱۰ هـ . ق.):

مَهِ من نقاب بگشا ز جمال کبریایی که بتان فرو گذارند اساس خودنمایی
شده انتظارم از حد، چه شود ز در درآیی «ز دو دیده خون فشانم ز غمت شب جدایی
چه کنم؟ جز این نباشد گل باغ آشنایی»
چه کسم؟ چه کاره‌ام من که رسم به عاشقانت؟ شرف است آن که بوسم قدم ملازمانت
به کمینه استخوانی که برد هما ز خوانت «همه شب نهاده‌ام سر، چو سگان، بر آستانت
که رقیب درنیاید به بهانه گدایی»

...

(انظر غزل العراقی فی ديوانه، ۱۳۷۶ هـ . ش. : ۲۰۶)

التخميس بهذا المعنی هو قالب شعری مستحدث فی كلا الأدبين الفارسی والعربی، و لم يستخدمه الأقدمون (ابن‌خلدون، ۱۹۸۸م. : ۵۸۳؛ الرافعی، ۱۹۷۴م. : ۳/۳۸۴، همايی، ۱۳۶۱ هـ . ش. : ۲۱۲) و يمكن القول إن فضل التخميس ربما يعود، فی الأدب العربی، إلی ابن داود المصری (۸۲۸ هـ .) الذی خمس قصيده - كعب بن زهير (۲۶ هـ ۶۴۵ م.) المعروفه - بـ«بانت سعاد»، و أنشد (المدنی، ۱۹۹۶م. : ۱۲۴):

قُل للعَواذِل مَهْما شِئتُمُوا قُولُوا فَلَيْس لی بَعدَ مَن أهْواه مَعْقُولُ
نادَيْتُ يَومَ النَّوَی والدَّمْعُ مَسبُولُ «بانَتْ سُعادُ فقَلبِی اليَومَ مَتْبُولُ

مُتَيَّمٌ إثْرَها لَمْ يُفْدَ مَكْبُولُ»

...

أو كما خمَّس محمدبن‌عبدالقادرالواسطی (حوالی ۸۳۸ـ۸۵۷ق.) قصیدهٔ البرده للبوصیری (۶۹۶ـ۶۰۸ هـ.) و أنشد:

یاهائمَ الْقَلْبِ بَیْنَ‌البانِ والعَلَمِ و هامِلَ‌الدَّمْعِ حَتّی صارَ کالْعَلَمِ
یا مازِجا بالدِّما دَمْعا عَلی سَلَمٍ «أمِن تَذَکُّرِ جیْرانٍ بذی سَلَمِ
مَزَجْتَ دَمـعا جَـرَی مِـن مُقْلَةٍ بِدَمِ»
أمْ مِنْ حَمائِمَ فَوقَ‌البانِ قائِمَةٍ مِنْ أرضِ نُعْمانَ بالخَیْراتِ عالِمَةٍ
لِفُرْقَةِ‌الأهلِ والأوطانِ هائِمَةٍ «أم هَبَّتِ‌الرّیْحُ مِنْ تِلْقاءِ کاظِمَةٍ
و أومضَ‌البَرْقُ فی‌الظَّلْماءِ مِنْ إضَمِ»

...

أو کالخمّس‌التالی للشیخ بهائی فی‌الأدب‌الفارسی (الشیخ بهائی، ۱۳۸۲ هـ. ش. : ۱۶۶):

تا کی به تمنّای وصال تو یگانه اشکم شود از هر مژه چون سیل روانه
خواهد به‌سر آید شب هجران تو یا نه؟ «ای تیر غمت را دل عشاق نشانه
جمعی به تو مشغول و تو غایب ز میانه»
رفتم به در صومعه عابد و زاهد دیدم همه را پیش رخت راکع و ساجد
در میکده رهبانم و در صومعه عابد «گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد
یعنی که تو را مـی‌طلبم خانه به خانه»

...

فکملنا بیّقی‌الصفحات‌الماضیه ـ، هذاالقالب‌الشعری قد ظهر و نما فی کِلَی‌الأدبین متأخرا بالنسبه ـ إلی کثیر من‌القوالب‌المعروفه ـ فیهما، و لایعرف بالضبط من هو أول من اخترع هذاالفن‌الجدید، إذ إنه لم‌ینشأ إلا بعد ما عُنی‌الشعراء بالتراث‌القدیم و أرادوا أن یحیواالتقالیدالشعریه ـ و یقلدواالشعراءالقدماء فی فنونهم‌الجمیله ـ و أغراضهم‌القریبه ـ من‌النفس، لفقدان عناصرالابتکار والإبداع فی‌الأدب، و استیلاءالجمود علی قرائح‌الأدباء فی مناخ،

جهودا اتّحوالصناعه - والمعارضه -، فأقبلوا على قصائدالشعراءالقدماء و أضافوا عليها ما تقتضيهالأجواءالأدبيه - والظروفالسياسيه - والاجتماعيه - التى عاشوها فى تلك‌الفترهالزمنيه -، لما نوادر بلاغيه - و أضافوا لبديعياتالشعراءالماضين قبسات كثيره -، ليبتكروا، إثر هذهالعوامل، منهجا شعريا يُنحّىالشعر نحوالاقتباس والتشطير والتضمين والتخميس و غيرها مما يساعدهم على هذاالاتجاهالأدبى الذى يمكن لنا أن نسمّيه المحافظه - والتجديد فىالشعر فى مناخ ساده‌الجمود والانحطاط، حيث لايطمع‌الأديب فى أدبه تطورا و لايطمح‌الشاعر فى شعره تغيرا، ليزعزع سلطان‌الجمود والتخلف‌الذى رسا فىالمرفأالشرقى منذ زمن، و يبحث عن مرفأ جديد، و هذه‌الحركه‌الأدبيه - تعد جرأه و تمردا على‌التقاليدالمعتاده -، و ابتعادا عن‌الجمود.

فإن‌التخميس بكونه قالبا أدبيا مستحدثا، كغيره من‌الفنون‌المستحدثه -، كالموشح، والدوبيت، حافظ على قواعدالإعراب، واقتصر على مخالفه‌التقليد فىالأوزان والقوافى و دعا به حركه - تدب فى كيان‌الآداب‌الشرقيه - لإنشاء خطوه - نحوالتقدم والنمو والازدهار، و توسيع خريطه - أساليب‌الكلام و طرق‌البيان و تعميق‌المعانى، فيمكن أن نعتبر هذاالتطور فىالقوالب الأدبيه‌الخطوه‌الأولى نحو نشوء حركه‌الصراع بين‌القديم والجديد، والنزاع بين‌الماضى‌البالى والحاضرالطريف، فأصبح ظاهره - من‌الظواهرالأدبيه - والثقافيه - فى تلك‌الفتره - التى سيطر عليهاالخرافه - والجهل. و إننا حاولنا أن ندرس هذه‌الظاهره‌الأدبيه - فى هذاالامجال‌الضيق دراسه - موجزه -، يمكن توسيعها للآخرين.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

الهوامش

١. النظريه‌القوميه - (nalism) ationطريه - ترجع فى‌الأدب إلى‌العلاقه‌العضويه - بين‌الأديب و مجتمعه أو قومه أو وطنه، و هى تهتم بالمضمون‌القومى للعمل‌الأدبى أكثر من اهتمامها بشكله‌الفنى. (راغب، ٢٠٠٣م. : ٥٠٠)

٢. يوهان جُوتنبرج (Johnn Gutenberg) الألمانى (١٤٦٨ـ١٤٠٠م.) هو أول أوربّى استخدم حروف الطباعه المنفصله -، و أنشأ مطبعه - فى بلده - «ماينز» (Mainz) مسقط رأسه، و طبع‌الكتاب المقدس المعروف بـ *Guttenberg Bible* ثم أصبحت بلدته مركزا للطباعه -. (دورانت، ١٣٧٨ هـ . ش. : ١٩١/٦)

۳. هو فرانسوا رینیه دو شاتوبریان (Francois René de Chateaubriand) (۱۸۴۸ـ ۱۷۶۸م.)، کاتب فرنسی کبیر، من أعلام‌الحرکه‌الرومانسیه ـ، فاق أدباء عصره. من آثاره *کتاب الشهداء* (*Martyrs*) الذی صور فیه انتصار‌المسیحیه ـ علی‌الوثنیه ـ ترجمه ـ *من باریس إلی بیت‌المقدس* (*Itinéaire de Paris a Jérusalem*) و *مذکرات ماوراءالقبر* (*Memories from Beyond the Tomb*). (دورانت، ۱۳۷۸ هـ . ش. : ۳۹۱/۱۱)

۴. فولتیر (François–Marrie Voltaire) (۱۷۷۸ـ۱۶۹۴م.) فیلسوف و مفکر فرانسی، و کاتب و روائی، یعتبر أکبر رجال‌الفکر فی‌القرن‌الثامن عشر.

۵. جان جاک روسو (Jean–Jacques Rousseau) (۱۷۷۸ـ۱۷۱۲م.)، کاتب و فیلسوف فرنسی واسع‌الأفق، متعددالمعارف، ذو صله ـ وثیقه ـ بالأدب و فنونه، و للحرکه‌الرومانسیه‌الحدیثه ـ، من *آثاره العقدالاجتماعی* (*The Social Contract/Social le Contrat*) و *إمیل* (Emile) (دورانت، ۱۳۷۸ هـ . ش. : ۱۰/۴). کان لآرائه أثر کبیر فی تطور‌الدیموقراطیه‌الحدیثه ـ.

۶. جوهان غوته / جوته (Johann Wolfgang von Goethe) (۱۸۳۲ـ۱۷۴۹م.)، هو شاعر و فیلسوف ألمانی، یعتبر أعظم‌الشعراءالألمان فی جمیع‌العصور و کذلک کاتب، و روائی، و مسرحی، من أعلام‌الأدب‌العالمیّ.

۷. المنهج‌العلمیوجودی أوالأنطولوجی (ontological method)، هو نوع من دراسه‌الوجود، یدرس‌الکائن‌الحی فی ذاته مستقلا عن أحواله و ظواهره.

۸. المَنْهَج‌المعیاری (normative method) هو منهج دراسی یحاول أن یضع قواعد صارمه ـ للموضوع لایمکن‌الخروج علیها.

۹. فردیناند برونتییر (Ferdinand Brunetiére) (۱۹۰۶ـ۱۸۴۹م.)، أستاذ تاریخ‌الأدب والنقد فی مدرسه المعلمین‌العلیا فی باریس، عارض‌المذهب‌الطبیعی والحتمیه‌الاجتماعیه ـ فی‌النقد، و انصرف إلی تأکید‌التطوریه ـ (evolutionism) وتطبیقها فی‌الدراسه‌الأدبیه ـ.

۱۰. تطور‌الأجناس‌الأدبیه ـ (evolution des genres) نظریه ـ قال بها برونتییر فی کتابه‌المشهور *تطور‌الأجناس‌الأدبیه ـ فی تاریخ‌الأدب* (*L'evolution des genres dans l'histoire de la littérature*) (۱۹۰۷ـ۱۸۹۰م.)، متأثرا بنظریه‌التطور فی علم‌الحیاه ـ، و نظریه ـ داروین (Charles Robert Darwin) (۱۸۸۲ـ۱۸۰۹م.)، طبیبه ـ بریطانی، صاحب‌النظریه‌الداروینیه ـ. (التونجی، ۱۹۹۹م. : ۳۳۲/۱؛ وهبه، ۱۹۹۴م. : ۱۰۹ و ۱۴۱؛ و انظر أیضا ولک، ۱۳۷۳ هـ . ش. : ۲۶۰؛ راغب، ۲۰۰۳م. : ۱۸۶)

۱۱. فریدریش شلیغل (Friedrich Schlegel) (۱۸۲۹ـ۱۷۷۲م.)، شاعر و ناقد آلمانی.

فهرس المصادر

ابن‌خلدون، عبدالرحمن. ۱۹۸۸م. *المقدمه*. دار احیاءالتراث‌العربی.

ابن‌رشیق‌القیروانی. ۱۹۸۸م. *العمده فی محاسن‌الشعر و آدابه. تحقیق محمد قرقزان*. ط۱. دارالمعرفه.

أبوماضی، إیلیا. ۱۹۹۹م. *الدیوان*. شرحه حجر عاصی. ط ۱. دارالفکرالعربی.

أرسطو. ۱۳۸۲ هـ . ش. *فن‌شعر* (*Poetics*). ترجمهٔ عبدالحسین زرین‌کوب. ط ۴. طهران: امیرکبیر.

أنوشه، حسن. ۱۳۷۶ هـ . ش. *فرهنگنامهٔ أدبی فارسی*. ط ۱. سازمان چاپ و انتشارات.

التبریزی، الخطیب. ۱۹۸۶م. *الوافی فی‌العروض والقوافی*. ط ۴. دارالفکر.

تراویک، باکنر ب. (Trawick Buckner B.) ۱۳۷۳ هـ . ش. *تاریخ ادبیات جهان* (*The World Literature*) ترجمهٔ عربعلی رضایی. ط ۱. طهران: فرزاد.

التونجی، محمد. ۱۹۹۹م. *المعجم‌المفصل فی‌الأدب*. ط۲. بیروت: دارالکتب‌العلمیه.

داد، سیما. ۱۳۷۵ هـ . ش. *فرهنگ اصطلاحات أدبی*. ط ۲. انتشارات مروارید.

دورانت، ویلیام جیمز (Durant, William James). ۱۳۷۸ هـ . ش. *تاریخ تمدن* (The Story of Civilization). ط ۶. منشورات علمی ـ فرهنگی.

دیچز، دیوید (Daiches, David). ۱۳۷۳ هـ . ش. *شیوه‌های نقد أدبی*. (Critical Approaches to Literature). ترجمهٔ محمدتقی صادقیان و غلامحسین یوسفی. ط ۴. منشورات علمی.

الرازی، شمس‌الدین محمد. ۱۳۶۰ هـ . ش. *المعجم فی معاییر أشعارالعجم*. تحقیق محمدبن عبدالوهاب قزوینی. ط ۳. زوار.

راغب، نبیل. ۲۰۰۳م. *موسوعه‌النظریات‌الأدبیه*. ط۱. الشرکه المصریه العالمیه للنشر.

الرافعی، مصطفی صادق. ۱۹۷۴م. *تاریخ آداب‌العرب*. دارالکتاب‌العربی.

رضایی، عربعلی. ۱۳۸۲ هـ . ش. *واژگان توصیفی ادبیات*. ط ۱. فرهنگ معاصر.

الشابی، أبوالقاسم. ۱۹۹۷م. *الدیوان*. تعلیق یحیی شامی. ط ۱. دارالفکرالعربی.

شمیسا، سیروس. ۱۳۷۸ هـ . ش. *نقد أدبی*. ط ۱. انتشارات فردوسی.

الشیخ بهائی، محمد عاملی. ۱۳۸۲ هـ . ش. *الدیوان*. تحقیق سعید نفیسی. ط ۱. نشر زرین.

العراقی، شیخ فریدالدین ابراهیم. ۱۳۷۶ هـ . ش. *الدیوان*. ط ۳. منشورات نگاه.

غنیمی‌هلال، محمد. ۱۹۹۹م. *الأدب‌المقارن*. ط ۳. دارالعوده.

مطران، خلیل. لاتا. *الدیوان*. جدیده. دار مارون عبود.

المدنی، ابن‌معصوم. ۱۹۹۶م. *تخمیس قصیده‌البرده*. تحقیق حبیب آل‌جمیع. ط۱. مؤسسه البقیع لإحیاءالتراث.

مطلوب، أحمد. ۲۰۰۰م. *معجم‌المصطلحات‌البلاغیه و تطورها*. ط۲. مکتبهٔ لبنان.

مقدادی، بهرام. ۱۳۷۸ هـ . ش. *فرهنگ اصطلاحات نقد أدبی*. ط ۱. منشورات فکر روز.
منوچهری دامغانی. ۱۳۷۵ هـ . ش. *الدیوان*. تحقیق محمد دبیرسیاقی. ط ۲. منشورات زوّار.
میرصادقی، جمال. ۱۳۷۷ هـ . ش. *واژه‌نامهٔ هنر داستان‌نویسی*. ط ۱. کتاب مهناز.
میرصادقی، میمنت. ۱۳۷۳ هـ . ش. *واژه‌نامهٔ هنر شاعری*. ط ۱. کتاب مهناز.
ولک، رنه (Wallek, René) ۱۳۷۳ هـ . ش. *نظریهٔ ادبیات* (*Theory of Literature*). ترجمهٔ ضیاء موحد و پرویز مهاجر. ط ۱. منشورات علمی فرهنگی.
وهبه، مجدی. ۱۹۹۴م. *معجم مصطلحات الأدب* مکتبه - لبنان.
همایی، جلال‌الدین. ۱۳۶۱ هـ . ش. *فنون بلاغت و صناعات أدبی*. ط ۲. انتشارات توس.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی